

TÜRK HALK İNANIŞLARINDA ÖRTMECE VE GERÇEĞİ GİZLEME İLE İLGİLİ UYGULAMALAR: DOĞUM VE ÖLÜM ÖRNEĞİ

Durmuş ARIK*

Abstract

Euphemism and Dissimulation in Turkish Folk Belief and Practice: An Example of Birth and Death

Every language contains expressions that would be improper, tactless, rude, or even disgraceful to use in certain situations, and every culture similarly censures certain forms of behavior. When one wants to express something so censured in language, one uses a form of dissimulation known as a euphemism. When one wants to act in a way not permitted by one's society one uses a different form of dissimulation, affecting the semblance of propriety while doing something inappropriate. Both verbal and behavioral dissimulation are used positively in certain cultures to ward off or fool evil spirits. In this article, verbal and behavioral dissimulative practices are examined and analyzed in different Turkish communities. The scope of this study is limited to such practices as they pertain to birth and death.

Key words: Dissimulation, euphemism, birth, death, Turkish folk beliefs

1. Giriş

Çeşitli kültürlerde belli durumlar için söylenmesi yakışık almayan, kaba, çirkin ve hatta utanılacak ifadeler vardır. Bu ifadelerin yerine daha güzel ve uygun olanların seçilerek durumun ifade edilmesi, Türkçede "örtmece" kavramıyla karşılaşılır. Bunun yanında çeşitli varlıkların zararından korunmak amacıyla, bazı durumlarda gerçeği örtmek, gizlemek ve zarar vermesinden endişe duyulan varlığı ya da varlıkları kandırmak için bazı uygulamalara başvurulur. Bu uygulamalar ise dilimizde "gizleme", "kandırma", "saptırma" sözleriyle ifade edilir.

Sözlüklerde "söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelere, kavramların, başka kelimelerle daha uygun biçimde anlatılması, edebikelâm ya

* *Doç. Dr.* , Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2 • DİNİ ARAŞTIRMALAR

da kandırma ve gizleme yolu ile ifade etme”¹ şeklinde açıklanan örtmece, İngilizce’de *euphemism*, Almanca’da *euphemismus*, Fransızca’da *euphémisme*, Rusça *evfemizm* kelimeleriyle belirtilir. Terim, Yunanca “iyi, uğurlu söyleme” anlamındaki *euphēmeō* sözüne dayanır. Örtmece sözler Yakutlarda *harıstan atar til* ya da *harıstır til*, Altaylılarda, *bay söz* ya da *baylagan söster*, Kazaklarda *tən tıym*, *at tergew*, Kırgızlarda *tergöö* (*fiil*. terge: -kadınlar hakkında- bir kelime yerine başkasını kullanmak) sözleriyle karşılanır.² Hakaslarda *çayıt*- fiili ve bu fiilden türemiş *çayıds* sözü “örtmece, kinaye” anlamında kullanılır.³

Tabu ve örtmece terimleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Daha çok “yazısız halklar”ın inanışları söz konusu edildiğinde ilk akla gelen terimlerden biri, haram anlamına gelen, bir şeyin tabiatüstü ve tehlikeli gücünü belirten, Polinezyaca bir kelime olan “tabu”dur. Buna göre kabile reisleri, sihirbaz hekimler tabiatüstü güçlerinden dolayı kutsaldır ve dolayısıyla tabudurlar. Öte yandan, yeni doğmuş çocuk, loğusalar, âdet gören kadın, cenaze ve kanlı bir şey tabu sayılır. Tabunun, bulaşıcı bir hastalık gibi, başka şeylere geçtiği kabul edilir ve tabu sayılan nesnelere yaklaşmak için uzun hazırlık ayinleri gerekir.⁴ Yazısız halklar dışında birçok kültürde tabu mefhumu iki biçimde görülür: Tabu olan şey, ya *profan* muhitten ayrı olarak mukaddes ve mahremdir, ya da saf ve temiz olmayan bir özelliktedir. Mukaddes bir yere veya bir şeye yaklaşmak isteyen kimse, uzun hazırlık törenleri gerçekleştirmek zorundadır; temiz olmayan bir şeye dokunan ise yalnızca uzun arınma ayinlerinden sonra tekrar temiz haline dönebilir.⁵ Tabusal yasaklar yalnızca belli bir cisme ya da bedene dokunma ile ilgili değildir. Temas etmek, ilişki kurmak hatta tabu sayılan varlığı somut olarak düşünmek ya da adını-sanını anmak da tabu kapsamı içinde değerlendirilir. Tabu kabul edilen varlık ya da nesnelere söz edilmesi beraberinde korkuyu, çekinmeyi ve kaçınmayı getirir. Birçok kültürde bu nesnelere için örtmece sözlere başvurulur. Her ne kadar tabu ve örtmece

¹ *Türkçe Sözlük*, (Haz. İ. Parlatır, N. Gözaydın, vd.), Ankara 1998, II, 1738

² Ahmet Güngör, “Tabu – Örtmece Sözler Üzerine”, *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı (AÜTAED)*, Erzurum 2006, Sayı: 29, 69

³ Bkz. Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD)*, Eylül 2006, C. 3, Sayı: 3, 53

⁴ Bkz. Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (Çev. Ahmet Güç), Bursa 2000, 83-85; Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955, 10, 251; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, 49-50

⁵ Schimmel, 11

arasındaki ilişki konusunda keskin bir ayırım yapmak güçse de örtmece kullanımlarda geleneksel inanışların etkisinin olduğu inkar edilemez.

Örtmece kullanımlar dikkate alınarak sınırları ve içeriği belirlenebilir. Örtmece, uygunsuz, sert, patavatsız ifadelerin daha yumuşak ve dolambaçlı olanlarla değiştirilmesi şeklinde açıklandığı gibi korku veren ve hoş olmayan konulardan kaçınmak için başvurulan ya da tabu sayılan sözlerin yerine kullanılan kelime veya kelime gurupları şeklinde de tanımlanır. Ayrıca kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku ve ürkme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen, bir dildeki değiştirme olayı da bu kavramın içeriğinde yer alır. Dolayısıyla örtmece, anlam değişmediği halde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır.⁶

Bir dildeki örtmeceler korku, üzüntü, nezaket ve ahlaki açıdan toplumu yansıtan dil unsurlarıdır. Aynı zamanda örtmecelerin inanışlarla ilgili bir boyutu da vardır. Bazı sözlerin kutsalla ilişkisi ya da manevî bakımdan tehlike arz edeceği inancı çeşitli örtmece kullanımlara imkân hazırlar. Farklı kültürlerde doğaüstü bir varlık, bir insan ya da bir hayvan örtülü biçimde ifade edilebilir. Aynı zamanda zarar vermesinden ya da olumsuz etkisinden korkulan varlıkları kandırmaya yönelik uygulamalara başvurulur. Bir yönüyle dilde yansımaları bulan örtmeceler incelendiğinde, inanışların ve inanışlarla ilgili farklı yasakların, korkuların ya da çekincelerin uygulamada da bazı gizleme ve kandırmalara zemin hazırladığı görülür. Bu bağlamda örtmeceler, Türk topluluklarının manevi kültürü, gelenek ve görenekleri hakkında önemli bir fikir verir. Çeşitli kaynaklarda dilbilim açısından ele alınan örtmecelerin, inanışlarla ve bu inanışlara bağlı uygulamalarla ilgisi henüz yeteri kadar incelenmiş değildir. Bu bağlamda örtmeceler ve gerçeği gizleme şeklindeki uygulamaların Halkbilim ve Dinler Tarihi açısından ele alınması önem arz etmektedir.

Örtmece, doğumdan ölüme hayatın her alanı ile ilgilidir. Bir toplumda kişinin neyi doğrudan adıyla, neyi örtmece olarak söylemesi gerektiği belirlenir. Manevi varlıklarla, bazı hastalıklarla ayrıca çeşitli hayvanlarla ilgili inanışlar ve kaçınmalar dolayısıyla örtmecelere başvurulduğu görülür. Bunun yanında “gerçeği gizleme” ve zararından korkulan varlıkları kandırmaya yönelik uygulamalar da gerçekleştirilir. Ancak bir makale sınırları içinde belirtilen hususların hepsinin ele alınması oldukça güçtür. Bundan dolayı makalede farklı

⁶ Bkz. Kerim Demirci, “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”, *Millî Folklor*, 2008, Yıl 20, Sayı 77, 22

coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarından örnekler seçilerek, yaşamın başlangıcı ve sonu; doğum ve ölüm etrafındaki Türk halk inanışlarında, örtmece sözler yanında, zararlı unsurlara karşı korunmak amacıyla gerçeği gizleme, kandırma ve aldatma şeklindeki örtmece uygulamaların tespiti ve analizi yapılacaktır.

2. Doğum ve çocuklarla ilgili inanışlarda örtmece ve gerçeği gizleme

Doğum, insan yaşamındaki ilk önemli geçiş dönemidir. Bu dönemle ilgili inanış ve uygulamalar çoğu kültürde durumun hassasiyetini yansıtır. Türk halk inanışlarında doğum öncesi, doğum sırası ve sonrasına dair çok çeşitli uygulamalar Türk kültüründe de doğum konusu etrafında hassas davranıldığını gösterir.⁷ Doğumla ilgili birçok inanış Türklerde örtmecelere zemin hazırlamıştır. Bütün Türk topluluklarında kadının çocuk beklemeye başlamasından itibaren örtmece kullanımların devreye girdiği görülür.

Orhun yazıtları, Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati't-Türk'te doğum anlamında herhangi bir sözcük yer almamakla birlikte Türkçenin her döneminde bu anlamda birden fazla sözcük kullanılmıştır. Türk lehçelerinde annenin hamile oluşunu ifade etmek için örtmece sözlere başvurulur. Bu anlamda Anadolu'da *gebe*, *hamile*, *ağır*, *ayağı ağır*, *boylu*, *yüklü*, *aylı günlü*, *iki canlı*, *karnı burnunda* gibi pek çok söz kullanılır.⁸

Günümüzde hamile anlamında Kırgızlarda *booz*, Kazaklarda *buaz* kelimesi yanında *koş qabat* (iki katlı), *koş boylu* (iki bedenli) veya *boyunda bar* (boyunda var) gibi ifadelere başvurulur. Edebi dilde de, konuşma dilinde de bu üç ifadeye rastlanır. Özbeklerde bu durum kabaca *ikki kat* (iki parça) şeklinde ifade edilse de daha nazik biçimde söylemek gerektiğinde *homiladar* veya *ağır ayaklı* (ağır ayaklı) sözleri kullanılır. Aynı zamanda Kazaklarda *ayağı ağırly* hamile olmayı, *ayağı ağır* ifadesi de hamileyi belirtir. Kazaklarda daha az tercih edilen *cükti* (yükü) sözü yerine, daha çok *eki kabat*, *eki kabat bol-* (iki katlı olmak) sözleriyle durum ifade edilir.⁹

⁷ Bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Türk Halk İnançlarına Giriş*, Ankara 2006, 98-122

⁸ Bkz. Sedat Veyis Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, Ankara 1979, 81-84; Engin Çetin, "Türkçede Gebelere Ad Verme Yolları", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2008, C. 3, Sayı: 3, 189-211

⁹ Bkz. Ilse Laude-Citautas, "Preliminary Notes on Taboo and Euphemism in

Hamile olma durumu ve doğum için Hakaslarda kullanılan örtmeceler diğer Türk topluluklarındakilerle benzerlik gösterir. Hakaslarda hamile kalmak için *çoon cöberge* (şişman gezmek), *aar pol pararğa* (ağırlaşmak); hamile anlamında *azaxxa aar* (ayağı ağır) örtmeceleri kullanılır. Doğum için *tabarğa* (bulmak), *pos pol pararğa* (boşalmak) ifadeleri *töret-* (doğurmak) yerine kullanılan örtmecelerdir. *Tuğ-* ise sadece hayvanlar için doğurmak anlamında kullanılır.¹⁰

Söyleniş biçimleri farklı olmakla birlikte doğumu belirtmek için Kırgızlarda *tuu-*, Kazaklarda *tu-*, Özbeklerde *tuy-* (doğmak) ifadelerine başvurulur. Kırgızlarda ayrıca *törö-* veya *boyunan boşon-* (bedeninden çıkarmak) sözü vardır. Özbeklerde en uygun ifade *kuzi yari-* (Kırg. *Köz car-*) (sevinçten gözü parlamak) şeklinde söylenir. Kazaklarda söz konusu ifade bu bağlamda kullanılmaz, bunun yerine *bala (uul) tap-* sözü vardır.¹¹ Özbeklerde doğmak için kullanılan *tuyil-* sözü yerine daha yaygın biçimde *dünyaga kel-* (dünyaya gelmek); Azerbaycan'da ise *doyul-* sözü *anadan ol-* sözü ile birlikte kullanılır.¹²

Türklerdeki geleneğe göre çocuğun doğumundan sonra onun erkek mi kız mı oluşu dikkatli bir biçimde ifade edilmelidir. Bu durum Kaşgarlı'nın Divanında da yer almıştır. Türklerde erkek evlada verilen önemi yansıtan kayda göre; doğum sırasında doğan çocuğun kız mı, erkek mi olduğu sorusu sorulurken “*Tilkü mü togdı azu böri mü?*”¹³ sözü kullanılmıştır. Burada kız çocuğu tilki, erkek ise kurt olarak nitelenip değerlendirilmiştir. Aynı amaçla söylenen söz Uygurlar arasında günümüzde yaşatılmaktadır. Uygurlar, “oğlan mı doğurdu, kız mı?” sorusu yerine “*Böri mu, tülki mu?* (kurt mu, tilki mi?)” demektedir, erkekler kurt kemiğinden muska yapıp asmakta, doğumdan sonra çocuğu kurt derisinin üzerine yatırmaktadırlar. Kırgız, Kazak ve Özbeklerde bu bağlamda *böri mi, tülki mi toyildi?* (Kurt mu tilki mi doğdu?) şeklinde sorulur.¹⁴ Özbekler yeni doğan kız çocuğunun ebeveynini üzmemek için yaygın olarak *uyil mi, halva mi?* (erkek mi, helva mı?) derler. Genellikle yenidoğan çocuktan

Kazakh, Khirgiz, and Uzbek”, *Altaica Collecta otto Harrasowits (ACOH)* – Wiesbaden 1976, 178; Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Ankara 2005, 76

¹⁰ Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu...”, *MTAD*, Sayı: 3, 60

¹¹ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 179

¹² Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 180

¹³ *Divan-ı Lüğati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Ankara 1939, I, 429

¹⁴ Bkz. Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (Çev. S. Yalçın, E. Emet), Ankara 1996, 139; Polat, 98

doğrudan söz edilmez. Özbeklerde yenidoğan *mehmon* (konuk, misafir) olarak ifade edilir ve “*Yangi mehmon mubarak bulsin!*” (Yeni misafir mübarek olsun!) denir. Kırgızlarda genellikle yenidoğan şefkatle *akmak* (ahmak), *tentek* (yaramaz, şımarık) sözleriyle sevilir.¹⁵ Anadolu’da ise bu bağlamda çocuklar *yaramaz*, *maskara*, *çirkin*, *boklu...* gibi sözlerle sevilir. Kötü güçleri uyandırmamak, çağırmamak ve kötü gözleri ürkütüp kaçırmak için arada bir *maşallah* demek, *tü, tü...* sesleriyle tükürme taklidi yapmak gerekir.¹⁶

Yaygın inanışa göre insan özellikle geçiş dönemlerinde güçsüz ve zararlı etkilere karşı açıktır. Bundan dolayı çeşitli önlemler alınması gerekir. Örtmece kullanımlar, doğumdan sonra yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilerden çocuğu korumaya yönelik inanışların bir ürünüdür. Bundan dolayı ilk haftalar ve aylardan sonra genellikle küçük çocuklar, özellikle erkek çocuklar başka terimlerle anılır.

Bilindiği gibi eski Türklerde çocuklar ad alıncaya kadar “adsız” yaşardı. 13-14 yaşlarında, eğer ad verilmeye uygun bir iş başaramamışsa, ömür boyu “Adsız” diye anılırdı. Ancak kültürümüzde Adsız, Adsız Big gibi isimler bazen kötü ruhlardan ve kıskanç gözlerden çocukları korumak için konulur. Bu isimle kötü ruhlara verilen mesaj; bu çocuk adsız, işe yaramaz, ruhunu alıp götürmeye değmez, şeklindedir. Dolayısıyla kötü ruhların çocuklara yaklaşması önlenmeye çalışılmış olur.¹⁷

Türk topluluklarında çocuklara verilen isimlerle ilgili inanışlar bununla sınırlı değildir. Genel olarak isimlerin insanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra büyüsel ve gizemsel gücünün de simgesi olduğu kabul edilir. Tarihin her döneminde majik özellikleri kendinde barındırdığına inanılan isimlerin seçiminin temelinde o kelimenin sözlük anlamı ve çeşitli yaşantılarla ilgili çağrışım ve özelliklerinin, isim olarak verildiği kişiye geçmesi inanışı mevcuttur. Bu çerçevede Türk topluluklarında çeşitli varlıkların ve nesnelerin isim olarak kullanılması durumunda çocukların korunacağına inanılır, çocuklara hayatta kalması dileğiyle Yaşar, Durdu, Duran, Dursun, Ömür, Ölmezbay, Demir, Kaya, Bektaş, Taştan; Kazak ve Kırgızlarda ise benzer biçimde Tursun, Cürsün, Toktomamat, Toktobek, Toktosun, kız ise Toktobübü, Tursunay gibi

¹⁵ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 179

¹⁶ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, 2. Baskı, İstanbul 1984, 104

¹⁷ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, 6. Baskı, Ankara 2010, 279-280

adlar verilir.¹⁸ Ayrıca Türk topluluklarında erkek çocukların soyun devamını sağlayacağı düşünüldüğünden aileler erkek çocuk sahibi olmak için isimlerin dini-majik etkisine inanarak kız çocuklarına Döne, Songül, Sonnur, Döndü, Durkız, Yeter, Kızıyeter, Kızıtamam,¹⁹ Kırgızlarda ise bu bağlamda kız çocuklarına Burul, Uulkan, Uulça gibi adlar verirler.²⁰ Anadolu'da yaşamayan kız çocuklara Anakız, Anakadın, Anahanım, Anahatun, Ana, Karaana; erkek çocuklara da Ağabey, Ağa, Baba, Ata, Dede gibi adlar konur. Böylece bu isimlerin verildiği çocukların söz konusu statülere uygun görülen yaşlara kadar yaşayacaklarına inanılır.²¹

Özbekistan'ın bazı kesimlerinde, kötü ruhların kız çocuklarından daha çok erkek çocuklara zarar vereceği inanisından dolayı küçük erkek çocuğa *ayal* (kadın, kız) denir. Bu inanış Kırgızlarda erkek çocuklara kız adı verilmesi şeklinde bir uygulamaya da yol açmıştır. Çuvaşlar çocukların ölümünü önlemek için yenidoğan bebeklere çeşitli ağaç, hayvan ya da kuş adı koyarlar. Bu yolla yenidoğan bebeği takip eden kötü ruhtan uzaklaştıracaklarına inanırlar.²²

Örtmece olarak dilde güzel adlandırma yanında bazı varlıklar için bir de “kötü adlandırma” (*dysphemism*) vardır. Dünyanın birçok yerinde çocuklara beğenilen, sevilen ad koyma eğilimi varken kimi kültürlerde güzel adların kötü ruhların ilgisini çektiğine ve onların kıskançlığına yol açtığına inanılır. Bundan dolayı çocuklara aşağılayıcı, küçültücü, korkunç, hoşla gitmeyen tiksindirici adlar verme geleneği ortaya çıkmış, çocuklara kötü isimler verilmiştir. Bu bağlamda Kırgız ve Kazaklar arasında çocuklar sevilirken *caman* (kötü), *böksek* (arka taraf, kık) gibi sözlere başvurulur. Aynı inanışın bir sonucu olarak Kırgız ve Kazaklarda çocuklara *Tezezbay*, *Camanbay*, *Bilşikbay* (pislik), *Bayrakbay* (paçavra, kırpıntı, değersiz şey), *Bokmurun* (pisburun), *İtibay*, *İtalmas*, *Çoçkabay* (domuzbay), *Kabanbay* (yabani domuz), *Küçük* (küçük köpek) gibi adlar verilir.²³ Manas Destanında Manas için kullanılan *Çoñcindi* (Dev Cinli)²⁴ ve Köketay Han'ın bir dağ belinden geçerken kundak içinde bularak evlat

¹⁸ Bkz. Polat, 74

¹⁹ Bkz. Osman Kibar, *Türk Kültüründe Ad Verme*, Ankara 2005, 22-25; Kalafat, 283

²⁰ Polat, 79

²¹ Kalafat, 286

²² P. V. Denisov, *Religioznye verovaniya Çuvaş*, Çeboksarı 1959, 46

²³ Bkz. Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 179; Polat, 107-110

²⁴ *Manas Destanı*, (Çev. Abdulkadir İnan), İstanbul 1992, 7

edindiği erkek çocuğa *Bokmurun*²⁵ (Sümüklü) isminin verilmesi de aynı inanışla ilgilidir. Bunun yanı sıra Türkler arasında çocuklara Karga, Çakal, Tilki, Kurt, Kurtcebe gibi geçici ve koruyucu adlar da aynı amaçla verilir.²⁶ Özellikle Ruslarla veya diğer Hıristiyan guruplarla komşu olarak yaşayan Türk topluluklarında ölüm ruhu zarar vermesin diye çocuklara Rusça ya da Hıristiyanlara özgü isim seçildiği de görülür.²⁷

Halk inanışlarında, kötü ruhların hayvanları çok umursamadıkları düşüncesiyle çocuklar bazı hayvan yavrularına verilen adlarla anılır. Bu bağlamda aslında küçük hayvanlar için kullanılan *bala* ve bunun yanında *çaka* sözü Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler arasında çocuklar için sıkça kullanılır. Kazaklar arasında ilkbahar başlarında doğan kuzular için kullanılan *köbe* ve Özbeklerdeki *ulak* (Türkiye Türkçesinde oğlak) sözü aynı amaçla başvuru sözlerdendir. Ayrıca Kazaklarda *ködek*, Özbeklerde *kudak* (eşek sıpası) sözleri de bu çerçevede çocuklar sevilirken söylenen sözler arasında yer alır. Aynı inanışla ilgili kullanılan sözler ve isimlerin sayısı artırılabilir. Örneğin Kazak ve Kırgızlar arasında *ol üydün tört-beş tuyagı bar* (o ailede dört-beş çocuk var) ifadesindeki *tuyak* kelimesi genç koyun ya da keçi için kullanılan bir isimdir. Kırgızlar arasında ise *arkamda kalgan tuyak cok* (arkamda kalan oğul yok), *ramatlık karındaşımdan kalgan calgız tuyak* (rahmetlik kız kardeşimden kalan tek çocuk) ifadelerinde de aynı söz çocukları ifade eder.²⁸

Dilde kullanılan örtmecelerin inanışlarla ilgisi belirtilmişti. Bunun yanında çocuk etrafındaki bazı inanışlar ve bu inanışlara bağlı uygulamalar “gerçeği gizleme” (*dissimulation*), “kandırma” ve “aldatma” amacı taşır. Türk halk inanışlarında çocuğunu sürekli olarak kaybeden bir aile, ölüm ruhunun kendilerine musallat olduğunu düşünür. Bundan dolayı Türk topluluklarının genelinde ölen çocuğun ardından diğerlerinin yaşatılması için ortak amaçlara bağlı benzer uygulamalara başvurulur. Bu uygulamalardan biri çocuğa dolaylı yoldan sahip olma, satma-satın alma şeklinde gerçekleşen gerçeği gizlemedir.

Özbeklerde beşiğin sağında ve solunda duran yaşlı iki hanım tekerlemeler söyleyerek bebeğin devrini yapar ve bebek bu temsili satıştan sonra beşiğine konur.²⁹ Kırgızlarda ise ölüm ruhunu aldatmak için üç-beş yaşlı kadın çocuğu

²⁵ *Manas Destanı*, 46

²⁶ Kalafat, 280

²⁷ Bkz. Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1995, 174-175

²⁸ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 179-180

²⁹ Kalafat, 262

bacaklarının arasından geçirerek birbirlerine verirler.³⁰

“Yakutlar, aileye musallat olan ölüm ruhunu aldatmak için çocuğu komşulardan birine satarlar. Urenhalar (Tuba) çocuğu doğduğu gibi kazanın altına saklar, kazanın içine ‘*ak eren*’ denilen *ongon*’u koyup bunun yanına arpa unundan yapılan bir bebek bırakırlar. Kam, bu bebek üzerine ayin yapar. İnanişâ göre kamın duasıyla bu hamur canlanır, ağlarmış (Kam canlanma ve ağlamayı kendisi temsil eder); hamur bebeğin karnını yarar, parçalar, sonra bu bebeği uzak bir yere götürüp gömer. Ölüm ruhu bunu görüp çocuğun öldüğüne inanır ve aileyi rahat bırakır. Moğollar ise çocuğu kazan altında üç gün saklar, anası hep bir bebekle meşgul olur. Sonra bebek ölür. Ana baba da ‘*çocuğumuz öldü!*’ diye ağlaşarak, bebeği bir çukura gömerler. Kötü ruh böylece aldanır ve çocuğu rahat bırakıp yoluna gider.

Kırgızlarda çocuğun yaşamasını sağlamak için başvuru yollardan biri de çocuğun genellikle uzakta bir yerleşim yerindeki çok çocuklu bir aileye emzirmeye verilmesidir. Burada çocuk öz anne-babasını görmeden kırk gün boyunca kendi ailesinden ayrı kalır ve bu ailedeki annenin sütü ile beslenir. Kırk gün sonra babası, çocuğa bakan aileye belli bir miktar para verir ve bir anlamda çocuğu satın alır. Kırgızlarda “*satıp aluu ırımı*” adı verilen bu süreç sonunda yaşayacağına inanılan çocuğa genellikle *Satkın, Satıpaldı, Satılğan, Surabaldı, Tilebaldı* gibi isimler konur. Bazen de çocuğun yaşamasını sağlamak için babası çocuğu almaya giderken tezek, kepek, v.b. götürür ve çocuk bunların karşılığında terazide tartılır. Çocuğun adı da Tezekbay, v.b. konur. Bunların yanında çocuğa yamalı elbise giydirmeye, kaplumbağa yumurtası yalatma gibi işlemler de çocuğu nazardan ve kötü ruhlardan koruma amaçlıdır.³¹ Kırgızlara arasında görülen bir başka uygulamada, birinin çocuğu olduğunda keçi veya koyun kesilir. Kesilen hayvanın eti pişirilir. Pişirilen et, ihtiyaçlara kemiğe dişleri değmeyecek şekilde yedirilir. Sonra kemikler bir çukura gömülür Böylece kötü ruhun hayvana geçmiş olduğuna inanılır.³²

Çocuğu yaşamayan Başkurtlar da, ölüm meleğini aldatmaya çalışır. Çocuğu doğduğu gibi ebe eline alıp dışarı çıkar, birkaç ev dolaştıktan sonra çocuğun babasının evinin penceresinden seslenir: ‘*Yabancı beldeden bir çocuk getirdim. Satın alan var mı?*’ der. Pazarlık başlar. Çocuk için kendi ağırlığında

³⁰ Polat, 76

³¹ Bkz. Polat, 74, 108-109; Eroğlu, 118-119

³² Polat, 73-75

demir verip satın alırlar. Çocuğa Demir veya Satıpdı, Satılmış gibi bir ad verirler.”³³ Benzer bir uygulama Çuvaşlarda da vardır. Genellikle çocuklarının ölümünü engellemek isteyen ailelerin başvurduğu “alış-veriş” olarak adlandırılan bu uygulama Başkurtlardaki uygulamaya benzer. Çuvaşlarda doğumdan hemen sonra çocuğu büyükanne veya akrabalarından biri hızla bir bez parçasına sarar ve sokağa çıkarır. Burada yenidoğan bebeği özel olarak bekleyen *yumşi*³⁴ yerden alır ve şu açıklamayla geri eve getirir: *‘Bebek buldum, satıyorum, alır mısınız? Ana-babanın nereden buldun sorusuna yumşi: ‘çöpte buldum’ ya da ‘pınarda buldum’ şeklinde cevap verir. Bu iş için yumşiyı ödüllendiren ebeveyn yeni bebeğe süppi (Çöpte bulunan v.b.) adını verir ve artık onun yaşayacağına inanılır.*³⁵

Yukarıda anlatılan benzer uygulamalara Anadolu’nun çeşitli yerlerinde de rastlanır. P. N. Boratav’ın verdiği bilgilere göre Adana yöresinde çocuk kundaklanıp bir kadına verilir. Bu kadın çocuğu götürüp cami içine bırakır ve arkasına bakmadan evine döner. Caminin kapısı arkasına saklanan ikinci bir kadın çocuğu alır, getirip çocuğun yakınlarından bir kadına satar, o da asıl çocuk anasını sütnine tutar.³⁶ “Kadının doğurduğu çocuklar yaşamıyorsa, daha önce anlaştığı özellikle hiç çocuğu ölmemiş bir aileye, çocuğunu doğar doğmaz satar. Kötü ruhları kandırmak için: *‘Ben bu çocuğu sattım, benim değil, almayın elimden’* diye düşünülür.”³⁷ Anadolu’da ayrıca çocuğu hiç ölmemiş bir kadına, yabancıya ya da yatırlara satma, babasının başı üzerinden geçirme gibi uygulamalara rastlanır.³⁸ Bütün bu uygulamalarda ortak husus gerçeğin gizlenmesi ve çocuğun sembolik olarak satılmasıyla ölüm meleğinin aldatılmaya çalışılmasıdır. Satılan çocuğa bu uygulamayı yansıtmaları için Satıpdı, Satılmış, kız ise Satı ya da Çuvaşlarda olduğu gibi çocuğun bulunduğunu ve onun değersizliğini ifade için “çöpte bulunan”, “pınarda bulunan” gibi isimler verilir. Türk halk inanışlarında çocuğu yaşatmak için çocuğun ailesi tarafından aynı soydan olmayan bir insana satılması veya farklı bir etnik kesime ait isimlerin konulması şeklindeki uygulamalar da ölüm ruhunu aldatmaya yöneliktir.

³³ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 174

³⁴ Çuvaşlarda halk hekimi ya da kam-şamanın bazı fonksiyonlarını icra eden dinî kişilik.

³⁵ V. Magnitskiy, *Materiyalı k obyasnieniyu staroy Çuvaşskoy veri*, Kazan 1881, 196

³⁶ Bkz. Boratav, 150

³⁷ Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, 127

³⁸ Bkz. Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, 126-129

Gagauzlarda, kötü ruhların anneye ve çocuğuna kötülük yapacağına inanıldığından çocuk vaftiz oluncaya kadar yalnız bırakılmaz ve kırkıncı güne kadar loğusa dışarıya çıkmaz. Kırkıncı gün büyükanne çocuğu alıp annesi ile birlikte kiliseye gider. Meryem Ana ikonu önünde dua eder. Bu ziyaretin ardından çocuğu fena ruhlardan korumak ve kurtarmak amacıyla çocukla beraber şehri dolaşır.³⁹ Şehri dolaşmakla kötü ve zararlı güçleri aldatmak arasında bir ilişki olmalıdır.

Yukarıda belirtilenlere paralel olarak bazı Türk topluluklarında erkek çocukların yaşamasını sağlamak için erkek çocuğa kız elbisesi giydirilir, çocuğun saçları uzatılır, sağ kulağı delinerek küpe takılır, eli yüzü yıkanmaz. Kız çocuğun yaşaması için de erkek elbisesi giydirilir. Kimi yerlerde çocuğu olmayan ya da yaşamayan aile ilk ve tek çocuğun saçlarını 7 yaşına gelinceye kadar kestirmez ve çocuğu kesinlikle yıkamaz. Çocuğa banyosunu aile yakınları yaptırır. Çocuk 7 yaşına gelinceye kadar ailesi ona giyecek de almaz, giyecekleri komşuları temin eder. Çocuk 7 yaşına gelince özel bir tören yapılır; saçı traş edilir, kesilen saçlar tartılarak ağırlığınca fakirlere para verilir.⁴⁰ Bir başka uygulama biçimi de, 7 yaşına kadar çocuğa yeni elbise giydirilmez. Bunun yerine yedi evden toplanan bez parçalarından elbise dikip çocuğa giydirilir. Çocukların elbiselerine yedi delikli mavi boncuk, hamayıl, nazarlık takılır. Böylece kara iyelerin yanıltıldığına, çocuğun ölümden ve kem gözlerden korunduğuna inanılır.⁴¹

Türk topluluklarında doğum ve sonrası ile ilgili gerçeği gizleme şeklindeki uygulamalarda amaç çocuğun yaşamasını sağlamaktır. Bu bağlamda çocuğa dolaylı yoldan sahip olma, çocuğu satma, satın alma, erkek çocuğa kız elbisesi giydirmeye, kız adı verme ya da kötü adlandırma, adın majik etkisine inanarak çocuğu yaşatacak isimler seçme, çocuğun sembolik olarak öldüğünü gösterme şeklindeki bütün uygulamalar zararlı güçleri ve ölüm meleğini aldatmaya, bu güçlerden gizlenmeye yöneliktir. Halk inanışlarında doğum ve sonrasında gösterilen hassasiyet, korku, kaçınma ve gerçeği gizleme amacıyla yapılan kandırmalar ölümlerle ilgili inanış ve uygulamalarda da görülür.

3. Ölümle ilgili inanışlarda örtmece ve gerçeği gizleme

³⁹ Harun Güngör, Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri, Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 1991, 26

⁴⁰ Bkz. Kalafat, 277; Polat, 75, 100; Eroğlu, 119-120

⁴¹ Kalafat, 265

Toplum içerisinde adından söz edildiğinde insanları üzen durumlar için örtmeceye başvurma eğilimi vardır. Bazı hastalık adları ve özellikle ölümle sonuçlanacağı düşünülen verem (*ince hastalık*), kolera (*çapıt hastalığı*), kanser (*yemece, yiyiciyara*) gibi hastalıklar en çok örtmece konusu olanlardır.⁴² Ölüm de Türk kültüründe örtmecelerin yoğunlaştığı önemli bir dönemdir.

Eski Türklerde, kaçınılmaz bir sonun başlangıcı olarak algılanan ölüm, bir anlamda ölümden sonraki yazgının gerçekleşmesi açısından bir gerekliliktir. Jean-Paul Roux Türkler ve Moğolların bazı örtmece sözler kullanmalarına rağmen, ölümü doğrudan hatırlatan sözler karşısında irkilmediklerini, ayrıca başka toplumlara oranla örtmece sözleri daha az kullandıklarını belirtir.⁴³ Günümüzde Anadolu’da yaygın olan “*her canlı ölümü tadacaktır*”, “*ölüm hakır*”, “*ölümden kaçış olmaz*”, “*gelin çıkmayan ev olur, ama ölü çıkmayan ev olmaz*” gibi deyimler ölüm karşısındaki teslimiyeti gösterir. Bu teslimiyetle birlikte “*Allah sıralı ölüm versin!*” diye de dua edilir. Ancak yine de ölüm, insanı ürkütür, korkutur ve bazı önlemlerin alınmasına yol açar.

Çok eski dönemlerden beri hemen hemen bütün Türk topluluklarında birinin kendi akrabalarının ya da saygı duyulan kimselerin ölümünü belirtmek için “ölmek” fiilini kullanmaktan kaçındığı dikkat çeker. Orhun Yazıtlarında aile bireylerinden birinin ya da saygıdeğer bir kimsenin ölümü “*uça bardı*” (uçup gitti), “*kergek boldu*” (gerek oldu, yok oldu) gibi örtmece ifadelerle dile getirilmiştir. Yenisey ve Tuva yazıtlarında, cümlelerde yer alan ayrı anlamları bulunan *bökmedim* ve *adıldım* şeklindeki iki kilit kelime sıkça yer almıştır. Birinci kelime “yeteri kadar zevk almadım”, “yararlanmadım”; ikinci kelime ise “ayrıldım” anlamında kullanılmıştır. Bu sözlerin çoğunlukla *öltim* (öldüm) şeklindeki çok kaba kelimenin yerine geçmesinden öteye başka kullanım amacı yoktur.⁴⁴ Aynı yazıtlarda yalnızca düşmanlar, sıradan insanlar ya da atlar için ölmek fiili kullanılmıştır. Batı Türkleri’nde İslâm’ın kabulünden sonra bile “öldü” yerine *şonkar boldu* yani “şahin oldu” sözü seçilmiştir.⁴⁵

⁴² Bkz. Aylin Koç, “Hastalık İsimlerinde Örtmece”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 2010, Sayı: 188, 77-94

⁴³ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, 210

⁴⁴ Roux, 210

⁴⁵ Bkz. W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 23; Roux, 214; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 47

Türklerde ihtiyarlık sonucu ölümü ifade etmek için “yaşı onun hakkından geldi”, “yaşı tegdi”, ya da “yaşından dolayı hasta düştüğünden uçuverdi” ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadelerle insanın çöküşü açıklanmış ve hayat gücünün yitirildiği dile getirilmiştir.⁴⁶

Anadolu’da ve Kıbrıs Türkleri arasında ölen birisinden söz edilirken “öldü” yerine aşağıdaki örtmece sözlerin kullanıldığı tespit edilmiştir: *Ahirete intikal etmek, Allah’ın rahmetine kavuşmak, can vermek, canı çıkmak, dünyadan nebetini kesmek, emanetini vermek, gözlerini (dünyaya) kapamak, gözlerini hayata yummak, gözlerini yummak, iki eli yanına gelmek, namazı kılınmak, öbür dünyaya gitmek, ömür bırakmak, rahmete gitmek, rahmete kavuşmak, rahmeti Rahman’a kavuşmak, rahmetlik olmak, son nefesini vermek, son uykusuna yatmak, sonsuzluğa intikal etmek, (göçmek), talihi ağırlaşmak, vadesi dolmak, vadesi gelmek, vadesi tamam olmak, yıldızı kaymak.*⁴⁷

Azerbaycan Türklerinde bir türlü düzelmeyen veya ölemeyen hastalar için “ruhu kendine yer bulamıyor” denir. Birisinin ölümünü belirtmek için “öldü” sözü yerine “toprağa emanet ettik” ifadesi kullanılır.⁴⁸ Birinin çocuğunun ölümü “çirayı söndü” (ışığı söndü) ifadesiyle dile getirilir.⁴⁹

Türkmenlerde ölümü belirtmek için *aradan çık-*, *ayrıl-*, *yogal-* (yok olmak), *hasaplaş-* (sonuyla karşılaşmak) gibi sözlere başvurulur. Bu durumu belirtmek için Özbeklerde kullanılan *vafat* (ölüm) ve *üzül-* (kesilmek, koparmak) sözü Kırgız ve Kazaklarda da yaygındır. Özbeklerde ayrıca *halak* (helak, yıkım, yok olma), *dünyadan ket-*, *öt-* (dünyadan geçip gitmek), *hayattan köz cum-* (gözlerini bu hayata kapamak) gibi başka örtmece kullanımlar da vardır.⁵⁰ Özbeklerde Namangan bölgesinde çocukların ölümünü ifade için: *bala uçdi* (çocuk öldü) örneğindeki *uç-* (uçup gitmek) fiili tercih edilir.⁵¹ Bunun yanında Özbekler arasında hayvanlar, yabancılar ya da sevilmeyen kimseler için ölmek fiili kullanılabilir.

Kazaklarda ölümü belirten örtmeceler arasında *kaytpas cola (sapara) attan-* (dönüşü olmayan yola girmek), *kelmeske ket-* (gelmeze gitmek), *can*

⁴⁶ Roux, 213

⁴⁷ Bkz. Tuncer Bağışkan, *Kıbrıs Türk Halkbiliminde Ölüm*, Ankara 1997, 361-376

⁴⁸ Durmuş Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara 2005, 143-146

⁴⁹ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 188

⁵⁰ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 177-178

⁵¹ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 178

tapşır-, *can ber-*, *can taslim kıl-* (can vermek), *dünyödön öt-* (dünyadan geçmek), *dünyödön kayt-* veya *dünyödön kaytış bol-*, *kaytış bol-* (dünyadan dönüp gitmek, vazgeçmek), *aramızdan atan-* (aramızdan ayrılmak), *dami tavsıldı* (nefesi bitti), *düniye saldı* (dünyayı terk etti), *qayttı* (döndü), *üzildi* (koptu) *ötti* (geçti), *ketti* (gitti) gibi sözlerin yanı sıra kalıp söz ve deyim olarak çok sayıda başka örtmece söz vardır.⁵²

Kırgızlarda çoğu örtmece söz Kazaklardaki ile ortaklık arz eder. Bununla birlikte Kırgızlar arasında en yaygın örtmece sözler arasında *kaza tap-* (ölmek) *can ber-* (can vermek), *dünyödön kayt-* (dünyadan gitmek), *kaytış bol-* (dönmek), *köz cum-* (gözünü yummak), *künü büt-* (günü bitmek, zamanı dolmak), *acal cet-* (eceli gelmek), *akka moyun sun-* (hakka boyun sunmak), *akıretke ket-* (ahirete göçmek, gitmek), *atı öç-* (adı yitmek), *başı cerge kir-* (başı toprağa girmek) *can taslim bol-* (canı teslim olmak), *cürüp ket-* (yürüyüp gitmek), *közü öt-* (gözünü kapanmak), *suusu tügön-* (içecek suyu tükenmek) gibi örtmeceler halkın dilinde yer alır.⁵³ Bu sözlere, ölümü daha nazik bir biçimde ifade etmek ve ölüm sözünden kaçınmak için başvurulur.

Hakaslarda *öl-* fiili hiçbir zaman insan için kullanılmaz, yalnızca hayvanların ölümünü belirtmek için bu fiile başvurulur. Ölüm için Hakaslarda kullanılan örtmece sözler şunlardır: *xıñ pol pararğa* (toz olmak), *nambızarğa* (geri dönmek), *parıbzarğa* (gitmek), *ürep pararğa* (eskidi/aşındı), *tıgı çırzer pararğa* (diğer tarafa gitmek), *sın çurtassar pararğa* (gerçek hayata gitmek).⁵⁴ Altaylarda da Hakaslardaki gibi ölmek ve ölü sözü insanlar için tercih edilmez. Ceset, cenaze, ölü anlamını karşılayan örtmeceler vardır. *Möñkü* (sonsuz, ebedî), *sök* (kemik; soy sop, sülâle), *ürgülcik cajına cüreten kişi* (ebedî hayata giden kişi), *konok* (misafir) bunlardan bazılarıdır. Ölünün defni için de benzer sözler seçilir: *Kalgançı colgo üydejiş sal-* (son yolculuğuna uğurlamak), *möñkü aparıp cuu-* (gömmek), *möñküzin ködür-* (cenazesini kaldırmak), *möñkü (sök) tut-* (mezarını hazırlamak, mezarını kazmak), *möñküzine sal-* (mezarına koymak).⁵⁵ Çeşitli Türk topluluklarının ölüm için kullandığı örtmeceler, Türklerin varlığı,

⁵² Bkz. Güngör, “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”, *AÜTAED*, Sayı: 29, 78; Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 177-178

⁵³ Bkz. Güngör, “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”, *AÜTAED*, Sayı: 29, 78; Polat, 194-196

⁵⁴ Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu...”, *MTAD*, Sayı: 3, 60

⁵⁵ Bkz. Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları”, *Bilig*, Yaz / 2007, Sayı 42, 177-190.

yaşamı, ölümü ve öbür dünyayı nasıl algıladıklarına dair önemli fikir vermektedir.

Türk topluluklarında birinin ölüm haberini taşıyan kimsenin haber verdiği kimseye sözlerine iyi dilekle başlayıp bitirmesi önemli bir adettir. Bu adet Türkiye’de “Allah sizlere ömür versin!” ifadesinde kendisini gösterir. Belli bir süre önce ölen ve soranın bilmediği kişi hakkında verilen cevapta ise: “Maalesef geçen yıl sizlere ömür!” şeklinde bu adet gerçekleştirilir.⁵⁶

Ölülerin defin işlemlerinde örtmece, saptırma veya gerçeği gizleme uygulamalarından söz etmek mümkündür. Pazırık kurganlarından çıkan cesetlerin vücutlarında dövmeler mevcuttur. Kurganlarda ölülerin yüzlerine örtülmüş maskeler vardır. Ancak bunların henüz dini anlamları tam olarak bilinmemektedir.⁵⁷ Bunun yanında Türklerde Hakanların mezarlarının tamamen gizli tutulması ve sıradan kişiler için de gizli bölmeler şeklindeki mezar uygulaması eski Türk geleneğidir. İbn Fadlan Hazarlarda, Birunî de Oğuzlarda ölüyü nehir yatağına gömme âdetinin bulunduğunu bildirir. Atilla’nın da benzer bir yöntemle Tuna nehrinin yatağına defnedildiği rivayet edilir. Ayrıca Cengiz’in, Kubilay’ın mezarlarının gizlendiği, hatta mezar yerini gizlemek amacıyla birçok mezar kazıldığı, Hunlar da ise Hakanların mezarlarının gizlenerek yüksek dağlara gömüldüğü bu konudaki dikkat çeken bilgilerdir.⁵⁸ Devlet büyüklerinin mezarlarının gizlenmesi atalar kültürüne bağlılık yanında, ata mezarlarını her türlü saldırıdan ve tahribattan korumaya yöneliktir. Çünkü eski Türkler’de ölüler silahları, kıymetli eşyaları, bazen tam teçhizatlı atlarıyla, kadınlar da mücevherleriyle birlikte gömülür, mezarın soyulmasını ve tahrip edilmesini önlemek için mezar yeri gizlenirdi. Üzerinden su geçirilerek ya da sapa yerlere gömülerek izi kaybedilen ulu zatların mezarında ruhun rahatsız edilmesi önlenmekte ve onların cezalandırmasından da korunulmaktadır.⁵⁹ Genel olarak incelendiğinde aslında ölünün, evinden ve yakınlarının bulunduğu bölgeden uzak bir yere nakli ve defni bir bakıma ölünün ruhunu şaşırtmaya, aldatmaya, ölüden ve dolayısıyla ölüme sebep olan kötü ruhlardan uzaklaşmaya ve kaçınmaya yönelik bir uygulamadır.

Günümüzde Müslüman Kırgız, Kazak ve Özbekler arasında sıradan

⁵⁶ Laude-Citautas, “Preliminary Notes on Taboo...”, *ACOH*, 178

⁵⁷ Ünver Günay - Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ankara 1997, 75

⁵⁸ Bkz. Günay - Güngör, 77

⁵⁹ Kalafat, 412

kişilerin mezarlarında ölünün gizlenmesi şeklinde bu uygulamanın izleri görülür. Bölmeli mezarlarda, mezar çukurunun dibinden yana doğru bir koridor açıp, ölüyü tabutsuz ve yüzü doğuya dönük olarak bu koridora gömme âdeti vardır. Kırgızlar ölüyü gömdükleri gizli bölmeye *sagana*, boş çukura da *ayvan* adını verirler. Kırgızlarda bölmeli mezarla ilgili söylenen: “*kabirdin* (mezarın) *iyisi saganadır*.” (mezarın iyisi saganadır) sözü mezar konusunda Kırgızların tercihini gösterir. Bunun yanında toprak kötü olduğunda Kırgızlar bu türlü gömmeden vazgeçip adına *cırma* denilen başka bir gömme şekli uygularlar. Özbekler ise bu iki bölmeye *lebet* ve *yarma* deyip ölüyü *yarma* dedikleri bölmeye gömerler.⁶⁰

Türkiye'nin çeşitli yerlerinde Orta Asya'dakiler gibi mezarlarda gizli bölme uygulamasına rastlanır. Örneğin Bilecik'in Osmaneli ilçesinde iki bölmeli hazırlanan mezarlarda ölünün gömüldüğü kısma “*saklambaç*” adı verilir. Mezarlarda gizli bölme uygulamasının en yaygın olduğu kesim ise Tahtacılarıdır. Tahtacılar ölünün bulunduğu bu gizli bölmelere *koytan* adını verirler. Tahtacılar ölüyü gömdükten sonra *koytanın* ağzını tuğla ile örüp, bundan sonra “*saptırma*” adı verilen tahtaları boş çukurun içine çapraz bir biçimde koyarak üzerini toprakla doldururlar. Türkiye'nin her yerinde mezar çukuruna dizilen tahtalara “*saptırma*” veya “*sapıtma*” adının verilmesi mezarı gizleme âdetinin kalıntılarıdır.⁶¹

Kars yöresinde ölünün tabutu mezarlığa götürülmeden önce üç kez yere değdirip yukarı kaldırılır. Bu arada birisi ölüyü getirenlere “daha getirmeyin, burada yer yok” der. Cemaat daha sonra “hadi bu sonuncu olsun!” diyerek cevap verir.⁶²

Türk folklorunda ölümle ilgili, yerine getirilmediğinde ölüm getireceğine inanılan kaçınma şeklinde çeşitli işlemler ve davranışlar da vardır. Bunlar daha çok ölümü uzaklaştırmak, saptırmak, etkisiz kılmak ya da ölümün yönünü değiştirmek için uygulanır. Ölü evindeki yemeklerin dökülmesi, bir mahallede ölen varsa, o mahalledeki su kaplarının boşaltılması, ölü yıkanırken ve cenaze geçerken uyuyanların uyandırılması, mezardan eve döndüğünde ölenin yakınlarının arkalarına bakmaması, su ısıtılan ateşin dağıtılıp söndürülmesi, ölü yıkandıktan sonra su ısıtılan kazanın ters çevrilmesi gibi uygulamalar bunlardan

⁶⁰ Bkz. Mustafa Talas, “Mehmet Eröz’de Ölüm Adetleri Üzerine Bir Araştırma”, *ZfWT*, 2009, C.1, No: 2, 63; Polat, 207-212

⁶¹ Talas, “Mehmet Eröz’de Ölüm Adetleri...”, *ZfWT*, No: 2, 63

⁶² Kalafat, 397

yalnızca bazılarıdır.⁶³ Cenazenin kapıdan değil pencereden çıkarılarak götürülmesi, mezarlığa gidış ve dönüşte farklı yollar izlenmesi gibi uygulamaların amacı, ölünün dünya yaşamına özlem duymasını önlemek ve ölüyü şaşırtmak ya da aldatmaktır.⁶⁴ Ayrıca ölünün zarar vermesinden duyulan korkudan ve ölümün bulaştırdığı öldürücü etkiden kurtulmak için ölenin giysilerinin bir başkasına verilmesi ve ölenin elbiselerinin yıkanması gibi uygulamalara da rastlanır.⁶⁵

Yaşamın normal seyirinin doğal bir sonucu kabul edilse de ölüm, aynı zamanda gidişatın ters dönmesidir. Eski Türkler yas döneminde cenaze törenlerinde elbise ve başlıklarını ters giyer, eyerlerini ters çevirir, ata ters binerlerdi. Türk topluluklarında ölüm âdetlerinde “*ters giyme*” ya da bazı işleri alışılmıőn dışında yapma şeklinde gerçekleşen uygulamalar kaçınma, sakınma, kandırma ya da gizleme şeklindeki örtmece veya gerçeği gizleme algısıyla ilişkilendirilebilir. 14. yüzyılda Anadolu’yu ziyaret eden İbn Batuta Sinop’ta bulunduğu sırada yas alameti olarak elbiseyi ters giyme âdetini görmüştür.⁶⁶ Dede Korkut hikâyelerinde söz edilen bu uygulamaya Anadolu’da⁶⁷, Altay dağlarındaki Türk göçebelere ve Kırım Türklerinde de rastlanır.⁶⁸ Anadolu’da Amucalar oymağında can aşına gelenlerin elleri iki, üç kap içinde yıkanır. Bu kaplar mezarlığa gidenlerin dönecekleri yola ters kapatılarak konur. Mezarlıktan dönenler için bu kaplar tekrar yıkanmada kullanılır.⁶⁹

Türkmenlerde ölünün giysileri ters asılır. Hayattakilerin giysileri de ters asıldığında ölü kimsenin ruhunun, bu elbise sahiplerinin öldüğünü düşünerek zarar vermesi engellenmiş olur.⁷⁰

Kırgız-Kazaklarda kadınlar matem esnasında ağıt söylerken ters oturur, elbiselerini ters giyerler. Günümüzde ölen için tertiplenen ve Kırgızlarda *merhum uzatuu* adı verilen törende, ölen için bir çadır (*bozüy*) kurulur, bu çadırın içi geleneklere göre koyu renklerle süslenir. Çadırın kible tarafına bir yatak yerleştirilir, yatağın üzerine yeni bir yorgan ve yastık konur. Ölü çadırın

⁶³ Bkz. Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara 1971, 37-40

⁶⁴ Bkz. Kalafat, 364-365

⁶⁵ Bkz. Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, 75-77

⁶⁶ Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 199; Günay - Güngör, 73

⁶⁷ Bkz. Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, 83-85

⁶⁸ Talas, “Mehmet Eröz’de Ölüm Adetleri...”, *ZfWT*, No: 2, 64

⁶⁹ Kalafat, 405

⁷⁰ Kalafat, 371

içinde hazırlanan bu yatağa yatırılır, ancak Kırgız âdetlerine göre ölü, arkasından başka birisini alıp götürmesini diye yastık ters konur...⁷¹ Kırgızlarda sürekli çocuğu ölen ailelerin çocuklarını yaşatmak için başvurdukları uygulamalar arasında da ters giyme uygulaması vardır. Buna göre çocukların hayatta kalması için yaşlı biri, çocuğun anne veya babasına elbiselerini ters giydirir.⁷² Kırgızlarda cenaze yıkama sırasında su kapları elin tersiyle taşınır, su tersten dökülür.⁷³ Ters motifi ile verilmek istenen mesaj; ölümün gitmesi, onun tersi olan yaşamın gelmesi, başka acı yaşanmaması ve ölü ruhun şaşırtılarak geride kalanlara zarar vermesinin engellenmesidir.

Kırgız-Kazaklarda yine aynı inanişe bağlı olarak merhum ayakları tarafından cenaze çadırından dışarı çıkarılır. Çuvaşlarda da ölü ruhunun geri dönüşünden korkulduğundan cenaze törenine katılanlar ölüyü evden, ayakları önde ve dolaylı yollardan çıkarırlar. Tabutu taşıyanlar kapı yanında tabutu salları ve bu sırada üç kez kapı pervazına tabutun ucunu şu sözleri söyleyerek dokundururlar: Çocukları korkutma, akrabalarını ve tanıdıklarını korkutma, evine-yurduna da kötülük dileme! Çuvaşlar ayrıca kendilerini ölüden ve kötü ruhlardan ayırabileceği inancıyla evden çıkarılan ölünün arkasından yanan çul-çaput veya kızgın taşlar atarlar.⁷⁴

Yakutlarda ölü defninden eve dönerken kesinlikle geri bakmamak, avlu ya da ev kapısından içeri girerken, hem kendilerini hem de cesedi taşıdıkları hayvanları ateş üzerinden atlatmak gerekir. Bu ateş, tabut yapımından geri kalan kıymık ve cesedin altına konulan saman kullanılarak yakılır. Kürek, kızak, sedye ve defin işlerinde bir şekilde kullanılmış olan tüm diğer şeyler kırılarak mezarın üzerine bırakılır; ölenin bir çocuk olması durumunda beşiği mezar üzerine asılır, oyuncakları da oraya bırakılır.⁷⁵

Hakaslarda ölen kişi mezara *kiben* adı verilen en iyi kıyafetiyle gömülür. Ölüm yaklaştığında ölmek üzere olan kişinin iyi bir kıyafeti yoksa hemen yeni bir kıyafet dikilir ve ölmeden önce bu yeni kıyafeti bir kez giymesi sağlanır. Mevsimlerden yaz ise yazlık, kış ise kışlık kıyafet ölüye ters olarak giydirilir.⁷⁶

⁷¹ Bkz. Beytullah Aydın, "Kırgız Halk Kültüründe Ağıt Yakma Geleneği", *Ülkümüz*, İstanbul 2004, Yıl: 1, Sayı: 2, 348-349

⁷² Polat, 109

⁷³ Polat, 213

⁷⁴ Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara 2005, 112

⁷⁵ V. L. Seroşevskiy, *Saka Yakutları*, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2007, 204

⁷⁶ Gülsüm Killi Yılmaz, "Hakaslarda Ölüm İle İlgili Gelenekler", *MTAD*, 2007, C.

Yine Hakaslarda öbür dünyaya gidenin geride kalanların özellikle çocukların canlarına zarar vermesini önlemek için cenaze evden çıkar çıkmaz *xuraylaani* adı verilen bir tören gerçekleştirilir. Bu uygulamada dul bir kadın, ağaç kadehe süt koyup üzerini beyaz bezle örter, onu elinde tutarak cenazenin etrafında batıdan doğuya, güneşin aksi istikametinde “*tisker*” dönerek “*Xuray! Xuray!*” *Arkana bakma, bırak talihin evde kalsın! Çocukların sağlıcakla kalsınlar!*” der. Bu töreni evli kadının gerçekleştirmesi yasaktır. Beltirlerde erkek cenazenin etrafında güneş yönünde, kadın cenazenin etrafında ise aksi yönde dönerler. Bu dönme törenini tamamlayan dul kadın durup *oñar ba tisker be?* (düz mü, ters mi?) diye sorar. Orada bulunan bütün erkekler *tisker, tisker* (ters, ters) diye cevap verirler. Bazı yerlerde tabutun etrafında dönülmez, sadece cenazenin üzerine saat yönünün tersine kâseyle süt serpilir.⁷⁷

Gagauzlarda cenaze ayaklar önde baş kısmı arkada taşınır. Cenaze geçerken bütün kapılar ve pencereler ruh içeri girmesin diye kapatılır; uyuyan kimseler uyandırılır. Cenaze geçerken pencereden bakılmaz, kapıya çıkılır.⁷⁸

Altaylıların inancına göre can ölümsüzdür. İstisnasız her ölünün canı öbür dünyada *körmöse* dönüşür. Körmöslerin öbür dünyadaki kaderi dünyada yaptığı iyilik ve kötülüğe bağlıdır.⁷⁹ Altaylılara göre kötü ruhlar yeryüzünün her köşesine dağılmış durumdadır. Kam dualarından anlaşıldığı kadarıyla bunlar; bireysel özelliklerine göre, oburlara (*yek* veya *aza*), ölüm ruhlarına (*aldaçı*), ağır hastalık ruhlarına (*kaar* veya *albıs*) ve geçmiş atalar (*ada ookö*) ruhlarına ayrılır.⁸⁰ Körmösler isteklerini insanlara kızamık, çiçek hastalığı, irinli yaralar, tümör gibi hastalıklar göndererek belli ederler. Ayrıca bu güç, genel olarak, hayvan ve insanın başına her türlü felaketin gelmesiyle belli olur. Altaylılar her hastalıkta ruhların gücünü ararlar.⁸¹ Altaylılar, kötü körmösler hakkında konuşmaktan korkar, onların adlarını bile söylemekten sakınırlar. Birtakım tatsızlıklardan kaçınmak amacıyla onlara örtmece olarak sadece *yerdin neme* (yeryüzündeki bir şey) ya da *kara neme* (kara bir şey) derler.⁸² Bütün bu

4, Sayı: 4, 71

⁷⁷ Killi Yılmaz, “Hakaslarda Ölüm...”, *MTAD*, Sayı: 4, 75

⁷⁸ A. K. Dinç, “Gagauz Folklorunda Ölüm”, *AÜTAED*, Sayı: 25, Erzurum 2004, 97-98

⁷⁹ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova), Konya 2006, 27

⁸⁰ Anohin, 7

⁸¹ Bkz. Anohin, 28

⁸² Bkz. Anohin, 30

uygulamalara, ölümlerin adını söylemekten, bıraktıkları eşyalardan çekinmekten ya da genel olarak ölümlerin diriler üzerindeki etkisinden çekinme, kaçınma ya da saptırma amacıyla başvurulduğu söylenebilir.

4. Sonuç

İnanışlar bir toplumun örf, adet ve geleneklerini etkilediği gibi dilini de etkiler. Bu bağlamda korkulan, kaçınılan durumlar ya da varlıklar ile birçok durumda ahlakî değer ve nezaket kurallarına dayalı sakinmaların neticesi olarak ortaya çıkan örtmece sözlerle inanışlar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Dilin sözlüğünü zenginleştiren unsurlardan biri olan örtmecelerde sözün etkisine ve büyümesine inanış vardır. Dini ve büyüsel boyutu olan bu inanışlar özellikle insanın doğumu ve yaşamı söz konusu olduğunda dilde hem “iyi adlandırma / örtmece” (*euphemism*) hem de “kötü adlandırma” (*dysphemism*) şeklinde yansımaları bulur. Kişide endişe ve korku yaratan gebelik, doğum ve doğumdan sonra çocuğun yaşamasını sağlamakla ilgili örtmeceler ve zarar vermesinden korkulan güçlerden gerçeği gizleme, onları aldatma şeklindeki uygulamalar yanında özellikle bilinmeze doğru bir yolculuk olarak görülen ölümün yol açtığı korku, üzüntü de Türk halk inanış ve uygulamalarında örtmecelere, gerçeği gizlemelere ve saptırmalara önemli zemin hazırlamıştır. Bu iki dönemle ilgili korkular, endişeler, kaçınmalar, kaygılar, beklentiler ve nihai olarak inanışlar yalnızca örtmece sözlerde değil örtmece amaçlı uygulamalarda da kendisini göstermiştir. Bazı varlıkların zararından korunmak amacıyla başvuru olan örtmece, saptırma ve gerçeği gizlemeye yönelik uygulamalar Türklerde örf, adet ve gelenekleri de şekillendirmiştir.